

Никола Марковић

СЛИКА НЕМАЧКЕ И НЕМАЦА У СРБИЈИ
ТОКОМ 1914–1918. ГОДИНЕ

Е Д И Ц И Ј А
СРБИЈА 1914–1918

Уредник
Зоран Колунџија

Copyright © ИК Прометеј, Нови Сад, 2017.

Издавање *Едиције Србија 1914–1918* подржали су
Министарство културе и информисања Владе Републике Србије и
Град Нови Сад – Градска управа за културу

НИКОЛА МАРКОВИЋ

СЛИКА НЕМАЧКЕ И
НЕМАЦА У СРБИЈИ
ТОКОМ 1914–1918. ГОДИНЕ

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

РТС

РАДИО-ТЕЛЕВИЗИЈА СРБИЈЕ
Београд

ПРЕДГОВОР

Темом слика „другог“ дуго су се бавили само антрополози, етнологзи, психолози, социолози и филозофи. Последњих деценија XX века овом темом почели су све више да се баве и историчари. На XVI светском конгресу историчара одржаном у Штутгарту 1985. године чак 27 излагања било је посвећено темама: слика другог – странци – мањине – маргиналици. Овим се хтело да се покуша да се неутралишу чиниоци који раздвајају нације и који провоцирају сукобе различитих етничких културних заједница. На Балкану је пуно примера за улогу слике „другог“ као чиниоца стварања јавног мњења или оправдавања и остваривања једне већ унапред одређене политике. Између многих чинилаца који су одређивали односе међу балканским народима, одлучујућу улогу у стварању стереотипа и националних митова, слика „другог“, посебно балканског суседа, била је елемент од примарне важности.¹

Слика „другог“ код балканских народа у великој мери била је условљена дуготрајним периодом турске владавине на Балкану који је оставио тамошњем становништву у наслеђе сумњичавост и опрезност према другом и другачијем. Поједини српски аутори као што су Владимир Дворниковић и Јован Цвијић, као и бугарски аутори Марко Семов и Антон Страшимиров били су једнодушни да је многовековна турска владавина на Балкану створила код потчињених народа

---

¹ Nadja Danova, „L'image de l'autre dans les Balkans“, *Etudes balkaniques*, 1992, бр. 2, стр. 110.

на Балкану сумњичавост, подозривост према „другом“ и „различитом“.²

„Оријент“ је била једна од најчешћих метафора коришћених да би се описао политички менталитет у Србији. Јасно је да је она у Србији, која је у својој историји имала неколико векова проведених под отоманском влашћу, имала посебну историјску снагу. Оријенталне политичке навике у Србији најчешће су везиване за специфичан недостатак енергије и снаге за било какво конструктивно деловање. Србија је, по мишљењу припадника елите, била „Оријент“ по томе што се у њој могло све десити, по лабавости политичког морала и летаргије у коју повремено упадају њени јавни радници који често остају без снаге да било шта ураде, по политичарима навикнутим на празна ћаскања и животарење од данас до сутра, и њиховом лаком препуштању распојасаности, јавашлуку и ленствовању.³

У последње време појавило се код нас и једно екстремно гледиште виђења слике „другог“ на овим просторима. Тако нпр. Оливера Милосављевић тврди да се на јужнословенским просторима национализам и не може да се дефинише ван контекста према *другима*, јер и саму заједницу одређује искључиво преко супротстављања сопствених интереса туђим, а нацију одређује као органско јединство са унутрашњим особинама и карактером, насупрот другим, такође органским јединствима са њиховим особинама и карактером. На тај начин изграђена је и читава *идеологија о нејријатаљима* која се подразумева, али о којој се не расправља, базирана на предубеђењу о суседима исказаном кроз стереотипни начин мишљења, чија је распрострањеност услов опстанка национализма, а аргументација стално понављање. Појмови *нејријатаљ* и *други* тако постају синоними, будући да им је доминантно својство негативан емотиван набој, а употреба

---

² Дияна Петкова, *Балканизацијата – друго лице на глобализацијата*, София, 2004, стр. 65.

³ Дубравка Стојановић, *Србија и демократија 1903-1914 – историјска студија о „златном добу српске демократије“*, Београд, 2003, стр. 384–387.

појма *нейријатељ* толико распрострањена да је перцепција *групих*, неодвојива од оцене о њиховој непријатељској усмености.⁴

Није само етничка измешаност на Балкану и бурна историја оптерећена и етничким сукобима условила стварање слике о „другом“ и етничке стереотипе. Неки антрополози, као нпр. Клифорд Герц, сматрају да је човек, *ipso facto*, везан за свог сродника, суседа, истоверника и да то није само последица личне наклоности, практичне потребе, заједничког интереса или преузете обавезе већ и, барем великим делом, неког необјашњивог апсолутног значења који се приписује самој вези. Општа снага таквих примордијалних веза и њихови значајни типови разликују се од особе до особе, од друштва до друштва и од времена до времена, али готово свакој особи, у сваком друштву се чини као да потичу више из осећања природног – неки би рекли духовног – афинитета него социјалне интеракције.⁵

Крајем XX века јавила се потреба да се направи јасна разлика између стереотипа о „другом“ и слике „другог“. Под стереотипом о „другом“ сматра се пежоративна, редукована и једнозначна, и дискриминаторска представа о другом. Стереотип о „другом“ укључује и неку елементарну идеју дихотомије на оне „у групи“ и оне „изван групе“. Слика „другог“ најчешће је заснована на чињеницама, није нужно нетачна и није ригидна и тешко променљива.

О значају проучавања слике „другог“ може нам помоћи и тумачење Ранка Бугарског о значењу идентитета. Бугарски

---

⁴ Оливера Милосављевић, „Стереотипи о *групи*ма као оправдање (аргумент) национализма. Пример: српски интелектуалци о Хрватима“, у: *Дијалој њовјесничара – историјачара 1*, приред. Hans/Georg Fleck, Igor Graovac, Загреб, 2000, стр. 24. Код нас је дуго владало мишљење о једном југословенском народу да су штедљиви и тврдице, и не видимо да је то разлог да се на тај народ гледало као на непријатеља. То само може сутерисати да смо „ми“ широке руке, и да се можда на расипништво не гледа као на ману, а да се на штедљивост и тврдичлук гледа као на мане.

⁵ Клифорд Герц, *Тумачење културе*, књ. 2, Београд, 1998, стр. 11.

⁶ Christiane Villain-Gandossi, „La genèse des stéréotypes dans les jeux de l'identité/alterité nord-sud“, *Hermes*, 2001, n 30, стр. 27–35.

тврди да је релевантно опште значење шта је то идентитет да би се могло приближно одредити као самоистоветност на- супрот другости. Базична типологија идентитета заснована је на четири питања: 1) Како ја видим друге? 2) Како ја видим себе? 3) Како други виде мене? 4) Како други виде себе?⁷ У овом нашем раду, реч је и о етничком идентитету, па смо за- менили прво лице јединине са првим лицем множине.

Према традиционалним схватањима, етницитет је битно својство које чини једну етничку групу и одређује припадност управо том колективу. Етницитет као друштвено конструи- сана колективна идентификација подразумева једновременно и узајамно условљено дефинисање *нас* и категорисање *њих* чиме се успоставља граница између етничких група.⁸

Према норвешком социологу Фредерику Барту (Frederik Barth) управо ове границе, а не унутрашњи културни садржај, дефинишу етничку групу и да се етницитет не може конструи- сати другачије него у опозицији према другом етницитету. При том, не узима се у обзир збир „објективних“ разлика, већ само оне, које саме етничке групе између себе сматрају за значајне.⁹

Односи између Срба и Немаца који постоје у дужем вре- менском периоду од изузетног су значаја за оба народа. Први светски рат представља преломни моменат у њиховим одно- сима јер је унео потуно нове садржаје. Један од најважнијих разлога због кога смо се определи да наша тема буде слика „другог“ а не стереотипи о „другом“ био је тај што су се пред- ставе о Немцима стварале у конкретним историјским окол- ностима, и то у веома посебним, као што су рат и окупација Србије, када се слика о њима није стварала само на основу пи- саних текстова, књижевности, или малог броја упознатих при- падника другог народа већ је, пре свега, створена на основу

---

⁷ Ранко Бугарски, *Језик и идентитет*, Београд, 2010, стр. 12–17.

⁸ Ранко Бугарски, *Нова лица језика – социополитичке теме*, 2. изд., Београд, 2009, стр. 14–17.

⁹ Frederik Barth, увод за зборник *Ethnic groups and boundaries – social organization of culture difference*, ed. by Frederik Barth, London 1970, стр. 14–15; Tomas Hilén Eriksen, *Etnicitet i nationalisam*, Beograd 2004, стр. 41.

непосредног и ближег међусобног упознавања већег броја припадника оба народа. Тим пре, што се пре избијања Првог светског рата у Србији, причало само о немачкој техничкој умешности и поред постојања неколико добронамерних вицева о Швабама, дакле Немцима из Војводине, једва да би се могло рећи да се код Срба створио стереотип о Немцима.

Први светски рат је највероватније најбоље обрађена тема у домаћој историографији. Пре свега, објављена је бројна архивска грађа. Наши историчари су у својим радовима користили дотад бројну домаћу и страну необјављену архивску грађу, тако да смо веома мало архивске грађе искористили а да она већ није била употребљена. Радови о Србији у Првом светском рату, о југословенском питању, као и књиге о Николи Пашићу већ спадају у класичну литературу о Првом светском рату. То су публикације: Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, допуњено издање, Београд, 2004. (прво издање 1984); Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд, 1973; Ђорђе Станковић, *Никола Пашић Савезници и југословенско питање*; Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије*, Београд, 1986; Драгослав Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914–1915*, Београд, 1973; Никола Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд, 1977.

О слици Немачке и Немаца уочи Првог светског рата извесне наговештаје могли смо добити из две књиге објављене 1912. године: Милош Тривунац, *О Немцима* и Мирко Косић, *Модерна Германија*. Нажалост, избијање рата прекинуло је тек покренуту дискусију у српској јавности о овим двома књигама тако да нисмо могли да утврдимо колико су понуђене слике биле одраз оног што се о Немцима тада мислило у Србији.

За проучавање културних веза и утицаја између Србије и Немачке мора се поћи од књиге Љубинке Трговчевић, *Планирана елиминација – о студентима из Србије на европским универзитетима у XIX веку*, Београд, 2003.

За тзв. јулску кризу изузетно су значајне две домаће збирке документа: прву је 1980. године објавила Српска академија

наука и уметности *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, том VII, свеске 1 и 2, а другу је објавио у Вишеграду 2014. године Мирослав Перишић *Сарајевски атентат – повратак документима*. Од страних збирки докумената значајне су збирке докумената различитог порекла преведених на енглески језик: *July 1914 – The outbreak of the First World War – selected documents*, ed. by Imanuel Geiss, New York, 1967. и *The origins of the First World War – diplomatic and military documents*, ed. and translated by Annika Mombauer, Manchester, 2013.

Унутрашња политика Србије 1914–1915. и политичке прилике различитих групација у емиграцији недовољно су проучене. До сада је најбоље о тој теми писао Војислав Вучковић, „Унутрашње кризе Србије и Први светски рат“, *Историјски часопис*, 1963–1965, стр. 173–223. О делатности организације Црна рука многа нова питања је отворио са својом књигом Васа Казимировић, *Црна рука – личности и догађаји у Србији од преваћа 1903. до Солунског процеса 1917. године*, објављеној 1997. године у Крагујевцу, али та тема још није ни издалека исцрпљена. О Црној руци на основу најновијих истраживања писао је Душан Т. Батаковић, у посебном поглављу своје књиге *Србија и Балкан – Албанија, Бујарска, Грчка 1914–1918*, Београд, 2016.

За писање српске штампе, посебно у емиграцији, највише су нам користили часописи *Велика Србија*, *Забавник – догађаји*, „*Српским новинама*“, *La patrie serbe* и *La Serbie* у којима су се најчешће у уводним текстовима објављивали текстови о Немцима и Немачкој.

О организацији окупационих власти и приликама у Србији највише нам је користила књига Андреја Митровића, *Србија у Првом светском рату*. О устаничким борбама и отпору српског народа окупационим властима највише смо сазнали из књиге Андреја Митровића, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*.

Да бисмо видели како су српски војници и како је српски свет у окупираној Србији гледао на Немачку и Немце прегледали смо бројне дневнике, мемоаре и аутобиографска казивања објављиваних претежно у последње две деценије XX века.

О немачкој политици у Првом светском рату користили смо енглески превод класичног дела немачког историчара Фрица Фишера, *Germany's Aims in the First World War*, New York, 1967. и књигу Roger Chickering, *Imperial Germany and the Great War 1914–1918*, 2. ed., Cambridge, 2004. О балканској политици и месту Србије у плановима Централних сила незаобилазна је књига Андреја Митровића *Продор на Балкан – Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*, објављена у Београду 1987. године.

О збивањима на ратиштима широм Европе подробно је писано у књизи Петар Томац, *Први светски рат 1914–1918*, Београд, 1973. О учешћу Србије у ратним операцијама највише података има у најновијим књигама Петра Опачића, Саве Скока, Борислава Ратковића, Александра Драшковића и Митра Ђуришића.

У популарној историографији, понекад и у научној, често је у употреби назив Антанта за савез Француске, Русије и Велике Британије за цео период Првог светског рата. Тај назив остао је понекад у употреби током рата и код самих политичких актера. Определили смо се да у овом раду користимо назив Савезници јер смо мишљења да се назив Антанта може користити само до 5. септембра 1914. када је у Лондону склопљен споразум између Француске, Русије и Велике Британије којим се свака од ових држава обавезује да неће склопити сепаратни мир. У званичним заједничким саопштењима ових држава у току рата од тада је био у употреби само назив Савезничке силе односно Савезници.

Ова књига представља допуњен рукопис докторске дисертације, одбрањене 2007. године на Групи за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, пред комисијом проф. др Милан Ристовић, председник комисије, проф. др Дубравка Стојановић и др Божица Младеновић.

Борац из VII ђука II ђозива

Борац из 218. немачкој резервној ђука

ВЕЗЕ И УТИЦАЈИ

Везе са Немцима и њиховим државама су изузетно важне за историју Срба. Оне су веома сложене и дугорочно присутне. Преломни тренутак у стварању слике о Немцима представља продирање војски Хабзбурга у средње Подунавље и Балкан у другој половини XVII века. Овим продирањем почело је постепено потискивање Турског царства и српско везивање за Европу, управо преко немачког чиниоца. Стварањем модерне српске државе, почетком XIX века, сарадња се умногостручила, али са јачањем националне свести код Срба у Хабзбуршкој монархији, умножили су се и сукоби.¹

У српској књижевности Немац се јављао под двојаким именом – *Немац* и *Швабо* или *Шваба*. Ово прво име настало је, као уосталом код свих словенских народа, из корена речи *нем-*. Руси и Чеси кажу *Немец*, а Пољаци *Ниемец*. Прва слика Словена о Немцима према томе, вероватно да је створена под утиском да су ови неми пошто, не разумевајући језик Словена, нису могли с њима да разговарају.²

Уз ове називе за Немца налазимо за саму земљу називе *Немачка*, *Алеманија*, *Германија*, *Франачка* и *Швајска*. Занимљиво је да је још давно пре него што је била створена уједињена немачка држава, код Срба готово одувек постојала представа о оваквој јединственој Немачкој. Она је остала као сећање и надовезивала се на средњовековно Свето римско царство „немачке нације“. Тек много касније, после ратова са Турцима, када су Хабзбурговци померили

своје тежиште на Беч, обликовала се и посебна представа о Аустрији као држави и о Аустријанцима. Ознака *Алеманија*, која одговара француском називу *L'Allemagne*, сачувана је у свега неколико средњовековних српских докумената. *Германија* је изгледа за Србе био пре свега појам за једну велику културу, представљена у виду митске женске статуе. Ознака *Франачка* постоји као застарео облик, и то више као придев. У XIX веку *франачко одело* представљало је немачки начин одевања. Назив *Швабија* остао је више као подругљив израз у смислу збирног имена за све земље у којима се говори немачки.³

У периоду пред Први светски рат почело се са различитом употребом ова два имена. Све више је име Немац у ово доба подразумевало Немца из Немачке, док је име Шваба обележавало Немца из Аустро-Угарске, мада је често коришћено и за све припаднике Хабзбуршке монархије. Име Шваба имало је код Срба донекле презриво али и ирониично значење и указује да је клица слике о Немцима из Аустроугарске, као непријатељима, зачета са избијањем анексионе кризе. У оба светска рата Немци и Срби били су на супротним странама, али се чини да је слика Немаца као непријатеља уобличена тек са почетком Другог светског рата.⁴

Средином XIX века значајан утицај аустријске културе вршио се и преко Срба из Аустрије који су долазили у Србију да ту живе и раде. Наиме, у Србији се стицањем аутономије осетила потреба за свеукупним унутрашњим развојем земље. Било је неопходно обезбедити уставно уређење, укидање кулука, грађанска права, оживети трговину и реформом школства повећати писменост и образованост народа. Да би се то постигло били су потребни образовани људи. У Србији изнуреној дуготрајном борбом за стицањем самосталности овакви људи си представљали праву реткост. Због тога је српска влада потражила потребне људе међу Србима из Аустрије. То се пре свега односило на ле-

каре, учитеље, инжењере и слична размишљања. Аустријска влада махом је одобравала ове преласке, руководећи се претпоставком да ће, на тај начин, посредно моћи да утиче на политику Србије.⁵ Они аустријски Срби који су прелазили у Србију, и ту правили махом чиновничку каријеру, називани су *немачкарима*. Под уставобранитељским режимом, као школовани људи, *немачкари* су били неопходно потребни администрацији која се тек стварала, јер је у то време у Србији школован човек био највећа реткост. Они су се највише истицали у оним струкама у којима се на првом месту тражила образованост, а то су суд и школа. За политичке послове недостајала им је главна ствар: познавање народа. *Немачкари* нису дали ниједног правог државника ни знатнијег политичког писца. Ипак, они су имали своју политичку идеологију а то су биле идеје просвећеног апсолутизма које су у Аустрији владале све до средине XIX века. По тим идејама, државу је требало да води владалац са својим чиновништвом, а не народ. Чиновништво је требало да буде поштено и непристрасно и да се држи строго закона. Народу није требало дати слободу, али је требало дати правду. Србијанска интелигенција од 1858. тзв. либерали, који су потицали из групе утицајних „паризлија“, државних стипендиста школованих од четврте деценије XIX века на француским универзитетима тражили су поред правде још и слободу – Народну скупштину и слободну штампу. Немачкари нису те захтеве одобравали и стално су доказивали да је слобода само за образоване народе а слобода која би се дала шумадијском „гејаку“ била би карикатура слободе. Напротив, либерали су у шумадијском сељаку видели егалитарну традицију „инстинктивног демократизма“ које је драгоценије од сваке културе и хероја који се сам својом снагом ослободио турског ропства. Залагањем српских либерала дошло је до узајамног подупирања два привидно удаљена политичка полазишта: патријархалног демократизма српског села (у којем је задруга Народна

скупштина у малом, са старешином задруге као уставним владарем) и начела о Скупштини као Конвенту, преузетом из наслеђа Француске револуције. Начело народне суверености, потекло из француских доктрина у доба просвећености, повезано с начелима политичких слобода и грађанске једнакости, складно се уклапало у егалитарне тежње једног аграрног друштва какво је имала Србија током читавог XIX и почетком XX века. На крају либерали су надјачали просветитељство *немачкара* који су били побеђени због своје основне мане – неразумевање Србије и њеног народа и неразумевања великих политичких проблема уопште. Либерали су добро разумели основне потребе и општи поглед сељаштва на државу и нацију јер су и сам потицали из његових редова.⁶ Јован Стерија Поповић, разочаран и до срца увређен, до гроба није могао разумети ту искључивост домородаца-србијанаца. Међутим, сукоб није био сукоб људи, него нарави, менталитета, два света, једног углађеног грађанског, средњоевропског и другог сељачког – сељачког од првог до последњег човека у земљи, балканског, сирово патријархалног, у себе затвореног и сујеверно традиционалног. Већ од 1839. године почиње слање питомаца на школовање у иностранство, који су са својим повратком у земљу морали доћи у сукоб са „полуписменим члановима Савета и Врховног суда“. Тако на пример судије које су имале да примењују први Грађански законик од 1844. у већини су биле неписмене. На први поглед сукоб је личио на ранију борбу између домородаца и „неотачачвених синова“ али овог пута се радило о србијанској младој интелигенцији која је, иако еманципована идејама, остајала по нарави недељива од средине из које је поникла. Борба је и овог пута успоравала напредак, али га је управљала правим путем – оним којим је могла следити маса патријархалног сељачког народа.⁷

Значајан утицај савременог друштва у Немачкој и немачке културе долазио је преко српских студената који су

се школовали на неком од немачких универзитета и који су се по завршетку студија враћали у Србију. У XIX веку око 70% српске интелигенције образовало се у иностранству. При избору земље студирања пресудан је био значај и углед универзитета, иако су у појединим моментима и политички чиниоци у одређеној мери доприносили одлуци. Током читавог XIX века студенти из Србије кретали су се ка три културна круга: ка неком од средњоевропских универзитета, према Паризу или, у мањој мери, према руским школама. Све до краја XIX века немачки универзитети су имали предност и на њима је било увек више Срба него у Француској. Тек од 1905. године политичке околности су утицале на то да се број студената на француским универзитетима приближио броју студената у Немачкој, да би га премашио тек у 1913/14. години. Далеко мање студената на руским високим школама није умањивало руски утицај, посебно у књижевности.⁸

У оквиру средњоевропског круга најпосећенији су били универзитети у Немачкој. Традицију студирања у Немачкој Срби су преузели од својих земљака из Угарске који су још од XVIII века одлазили на севернонемачке протестанске универзитете (Лајпциг, Хале и Јена). Међутим, уколико се изузме Лајпциг, та традиција није очувана, јер су ти универзитети губили значај с појавом модерних научних центара XIX века, попут Берлина и Минхена. Досадашња истраживања показују да је од немачких универзитета међу Србима најцењенији био Универзитет у Берлину, на другом месту је био Минхен, који је по броју студената веома мало заостајао за Берлином, а на трећем месту био је Лајпциг.⁹ Према до сада доступној грађи од 1885. до 1914. године на универзитетима у Немачкој докторирало је 110 грађана Србије.¹⁰

По речима Лазара Марковића, будућег професора права, српски студенти су бирали Немачку због потребних знања, стицаних на њеним „озбиљним“ универзитетима, строжијим

чак и од француских. Париз су, међутим, сматрали интелектуалним и духовним средиштем Европе. Као државни питомац он је био упућен у Берлин по одлуци Универзитета, али су га „срце и ум вукли ка француској престоници и њеној култури“.¹¹ Лазар Марковић тврди да је његов духовни живот „ишао линијом која је била прожета француским схватањима и француским идејама као што је био случај код већине младих људи у Србији“. Ипак, је морао да призна Марковић, Берлин га је „пријатно изненадио високим нивоом својих научних и културних установа“ и да је на тамошњем Универзитету „затекао и нашао право врело науке, у свим областима људскога знања“. Марковић, који је пре одласка у Берлин, марта 1907. године, боравио само у Пешти и Бечу, писао је да му је Беч према Берлину изгледао „као нека врста велеграда на Истоку. Тек ми је Берлин пружио слику правога Запада, својом материјалном културом, својом чистотом, својом модерношћу – предграђа Берлина – као и својим редом“.¹²

Немачка је оставила снажан и трајан утисак и на Божицара Марковића, исто будућег професора правног факултета у Београду, који је крајем XIX века био на докторским студијама у Немачкој. На њега је Минхен деловао као очаравајуће и „јединствено место у Европи“ у које мора да се врати свако ко је у њему некад живео, а поврх свега још и јефтинији од Београда.¹³

Божицар Марковић је приликом боравка у Немачкој имао је прилику да на лицу места упореди политичку културу Србије и Немачке. Он је посматрао изборе за немачки Рајхстаг јуна 1898. године и био је задивљен начином на који се водила политичка и изборна борба уочи избора. Чак је и присуствовао на два политичка збора. Својима је кући писао да му је када је то видео све то дало много поуке и да га је тек онда заболело „кад знам шта се код нас ради“. За Божицара Марковића била је тек „ово права борба и тако уређена, да је милина борити се, јер се они боре само

за начела а одавно су с тим начисто, да им у њихова права нико не сме да дирне. Замислите, да је овде опште право гласања, непосредно, тајно, слобода штампе велика и говора и збора и то би за њих непојамно било кад би чули, да им то сме неко да покуша да одузме или неко врши пресију на бираче“. Писао је пријатељу као да је помало постао Немац, и да га одушевљавају „ред и дисциплина“.¹⁴

Велике промене које су се догодиле у Немачкој крајем XIX и почетком XX века биле су уочљиве Србима који су дуже време боравили ван Немачке. Тако је Александру Јовичићу, српском дипломати, који је имао и кућу у Минхену, и који се са породицом после дужег времена вратио у јесен 1912. године да тамо живи, чинило да су тамошњи грађани изгубили некадашњу учтивост и благонаклоност. Изгледало му је да су Баварци, подређени правилима и прописима, били неспособни да делују по својој иницијативи. Својој породици је пренео своје разочарање рекавши „све је било контролисано са војничком прецизношћу. Минхен је био механизам, а његово срце и душа парализоване методом сатног механизма. Врхунац уредности био је остварен али је он заробио живот свих његових спонтаности и радости и ограничио људска бића на ниво аутоматизације“.¹⁵

Слободан Јовановић, један од најистакнутијих српских историчара и правника, истицао је различит утицај које је имало школовање у иностранству на српске студенте. Он је сматрао да у напредњачкој и либералној интелигенцији преовлађују „француски ђаци“, а у радикалској „немачки ђаци“ (школовани било у Немачкој царевини било у Аустроугарској, било у немачком делу Швајцарске). Додајмо да ови подаци Слободана Јовановића за радикалну интелигенцију претежно важе до краја XIX века јер је већи део ове интелигенције од почетка XX века па до 1914. године студирао у Француској. И он је сматрао да су српски студенти школовани у Немачкој добијали исто тако добру

стручну спрему као и они школовани у Француској, али да су ови други били „већма напојени западњачким духом“ и да су дубље и присније осетили Запад и преобраћали се од „балканаца у Европљане“. Радикалска интелигенција имала је у поређењу с интелигенцијом других двеју странака исти ступањ образованости, али не и исти ступањ западњаштва. Своје политичко образовање радикали су црпели из списка немачких и руских социјалиста, а у западној култури су видели производ капиталистичког друштва. По њиховим социјалистичким појмовима, материјалне потребе масе биле су преча и важнија ствар него духовне потребе појединаца. Код „доњег слоја“ радикалске интелигенције, који су чинили претежно професори средњих школа, који су завршили Велику школу, од којих је тек по неки ишао у иностранство на усавршавање, одсуство западњаштва било је још приметније него у врховима странке.¹⁶

Слободан Јовановић је правио разлику не само између српских студената који су студирали у иностранству већ је правио разлику између Срба и Хрвата насталу на основу утицаја Запада и Средње Европе. Он је различито схватања демократије код Хрвата и Срба објашњавао тиме што су политичка схватања „њихове и наше интелигенције“ била различита. Писао је да „Хрвати обично кажу да су они Европљани а ми Балканци. Гледајући на њихову и нашу интелигенцију, било би тачније рећи да по политичким схватањима ми припадамо Западној Европи, а они Средњој Европи. Наша се интелигенција поводила за примерима Енглеске, Француске, Белгије; њихова се интелигенција поводила за примерима Немачке, Аустрије, Мађарске. Отуда ми смо под демократијом разумевали опште право гласа и парламентарни режим, докле Хрвати тим установама нису придавали тако велику важност. Парламентарни режим није постојао ни у Немачкој ни у Аустрији, а у Мађарској био је извитоперен услед честог мешања Круне. С изузетком Изборног закона за Рајх, ни опште право гласа није